

СОЦИАЛНА ФИЛОСОФИЯ

УТВЪРЖДАВАНЕ НА ЛИБЕРАЛНИТЕ ИДЕИ В ЕВРОПА И ЗАД ОКЕАНА В ЕПОХАТА НА ПРОСВЕЩЕНИЕТО

Н. Г. Александров

доктор, докторант към катедра "Философски науки" на Философски факултет на ВТУ "Св. св. Кирил и Методий" (Велико Търново, България)

nikaleks@abv.bg

Анотация

Николай Георгиев Александров Утвърждаване на либералните идеи в Европа и зад океана в епохата на Просвещението. В статията се разглежда процесът на формирането на идейно-философските основи на либералната доктрина в епохата на Просвещението. Защищава се идеята, че в основата на зараждащото се либерално учение в столетието между Английската и Френската буржоазна революция стои просветителската апелация към разума. Анализират се просветителските концепции за автономията на личността и индивидуалните права, обществения договор и държавата, естественото състояние и естествения човек като субект на свободата - т. е. всички онези моменти, превърнали се в базови положения на формирането на епохата на Просвещението либерализъм. Подчертават се идейните разлики и националните особености на класическия либерализъм в Англия, Франция, Германия и Америка.

Ключови думи: Просвещение; либерализъм; индивидуализъм; естествено състояние; разум; антиклерикализъм

Анотація

Микола Георгієв Александров Зміцнення ліберальних ідей в Європі і за океаном в епоху Просвітництва. У статті розглядається процес формування идейно-філософських основ ліберальної доктрини в епоху Просвітництва. Защищається ідея, що в основі ліберальної доктрини, яка зароджувалася в століття між Англійською і Французькою буржуазною революцією, закладена просвітницька апеляція до розуму. Аналізуються просвітницькі концепції автономії особистості та індивідуальних прав, суспільного договору і держави, природного стану і природної людини як суб'єкта свободи – тобто всі ті моменти, що перетворилися в засадничі положення лібералізму, який формувався в епоху Просвітництва. Підкреслюються концептуальні відмінності і національні особливості класичного лібералізму в Англії, Франції, Німеччині та Америці.

Ключові слова: Просвітництво; лібералізм; індивідуалізм; природний стан; розум; антиклерикалізм

Annotation

Nikolay Aleksandrov Strengthening of Liberal Ideas in Europe and Overseas in the Age of Enlightenment. The article considers the process of formation of the philosophical foundations of liberal doctrine in the Age of Enlightenment. The idea that educatory remedy to reason is at the core of the nascent liberal doctrine in the century between English and French bourgeois revolution is advocated. The Enlightenment concepts for the autonomy of the individual and individual rights, social contract and the state, the natural state and the natural man as subject of liberty are analyzed – i.e. all those phenomenon that became the basic positions of liberalism that was forming in the Age of Enlightenment. The conceptual differences and national characteristics of classical liberalism in England, France, Germany and America are highlighted.

Key words: Enlightenment; liberalism; individualism; natural state; reason; anti-clericalism

Изследователите приемат за начало на идейно-политическото формиране на либерализма периода от втората половина на XVII-ти до третата четвърт на XVIII-ти век (Грей, 1992, с. 13-31), което в общи линии съвпада с епохата на Просвещението, останала в историята с оптимистичното название **“Векът на разума”**. Именно в средата на XVIII век във Франция се появява политическият термин “либерализъм”¹, свързан с определени идейно-философски и правни положения, отричащи доминиращата роля на аристокрацията и утвърждаващи естествените права, равенството и свободата. Понятието “Просвещение” отразява духа на това столетие, основната цел на което е замяната на религиозните и феодални авторитети с такива, които отговарят на изискванията на Новото време. През този период научното знание, което по-рано е достояние на тесен кръг университетски учени, става обект на обсъждане сред философи, писатели и политици. Вярата в силата на човешкия разум и в безграничните възможности на научния прогрес – това е основният патос на Просвещението. Тези настроения се формират още в началото на XVII век – в разработките на Рене Декарт, Томас Хобс, Готфрид Лайбниц и Франсис Бейкън, които с право се приемат за предвестници на “века на разума”.

Либерализмът се развива заедно с новите схващания на просветителите за предназначението на човека, за загадката на неговата природа и мястото му в обществото и мирозданието. Либералната идеология в редица отношения е резултат от опитите на мислителите от столетието на Просвещението да открият някакви универсални положения в разума и социалната природа на *homo sapiens*, характерни за всички исторически епохи, и въз основа на тези открития да изведат една нова концепция за устройство на обществото и мястото на индивида в него. В този смисъл, “мисионерството” на просветителите се базира върху признаването на това, че независимо от всички обрати и случайности – историята на човечеството има някаква *вътрешна линия на развитие*, а именно: *всеобщият прогрес на разума и движението към все по-голямо съвършенство*.

Епохата на Просвещението поражда култа на “автономния човек”, способен трезво и дълбоко да оценява явленията, идеите и нравствените постъпки, както и всичко произтичащо от тях. Философите от “века на разума” осмислят прогреса като резултат от разпространяването на “истински идеи”, които постепенно отстраняват загадките и чудесата на света, пронизвайки го със светлината на разума. Оценявайки високо интелекта на отделната личност, философите на Просвещението разпознават причината за рационалното поведение на индивида преди всичко в *разумната същност на неговата човешка природа* (Бицин 2014). Но тези “антропологични прозрения” не получават от мислителите на XVIII век никакво последователно разяснение. Разумността като критерий за всеобщата свързаност между хората не се обосновава, а се постулира. Разбира се, просветителите отделят значително внимание и на човешката субективност, т. е. на такива елементи на вътрешния свят на личността, като чувствата, волята и натюрела. Но особен акцент те поставят именно на разума, който би трябвало да осигурява относителна цялост на личността.

Основните постулати на либерализма, изразяващи философско-мирогледната основа на тази доктрина, се формират в процеса на антифеодалната борба, целта на която е преодоляване на съсловните ограничения, произвола на аристокрацията и авторитета на църквата. **“Ранният либерализъм е оптимистичен, енергичен и философски, защото представлява въздигащите се сили, които са изглеждали способни на лесна победа, която обещавала да донесе голяма полза на човешкия род. Той се противопоставя на всичко средновековно, както във философията, така и в политиката, защото предназначението на средновековните**

¹ Терминът “либерализъм” се появява не в първите десетилетия на XIX век в Испания, както твърдят някои автори, а в средата на XVIII век във Франция. Авторството на този термин се приписва на френския държавен деец – маркиз Рене Луи дьо Аржансон (1694 – 1757). Благодарение на Аржансон, в средата на XVIII век понятието “либерализъм” започва да се употребява не в класическия контекст като синоним на “великодушен, благороден и щедър”, а в политически смисъл – като идеология на индивидуалните и политическите свободи. (б. а.)

теории е да санкционират властта на църквата и краля, които оправдават гоненията и възпрепятстват развитието на науката” (Ръсел, 1996, с. 156).

Още в първите разработки на просветителите, либерализмът защитава тезата за ценността на човешката личност и нейното право на самоопределяне. Индивидуализмът в разбиранията на епохата на Просвещението – това е способността на личността да се утвърждава като носител на разума и възможността реалността да се преобразува съгласно изискванията на разума, ставайки достойна за природата на човека. Индивидуализмът се развива ръка за ръка с хуманизма, с идеите за свободата и плурализма на мненията като основополагащи принципи при изграждането на буржоазно-капиталистическото общество. На практика, индивидуализмът, заложен в самата концепция за свободата в либерализма, се превръща в основен източник на творческия потенциал на западното общество. И ако за Аристотел основната ценност е полисът, чиято важност надвишава отделния човешки живот, то за такива идеолози на класическия либерализъм като Джон Лок, Франсоа Волтер и Жан-Жак Русо основната ценност е отделният индивид, притежаващ възможността да опазва своята лична свобода от намесата на обществото и държавата. Този идеал се превръща в сериозна предпоставка за преодоляване на анахроничния средновековен морал, виждащ мястото на човека в определена съсловна ниша. Така се стимулира новото разбиране за човека, който получава възможността да постига своето щастие не чрез съсловни привилегии и благородноположението на неговия сеньор, а чрез трудолюбие, новаторство и знания, превърнали се в основна предпоставка за динамичното развитие на капитализма.

Идеята за *естественото състояние* (Лок, 1996, с. 197-205) като идея за изгубената абсолютна свобода – отговаря на общото настроение на епохата на Просвещението с присъщите ѝ за мечти за “златния век” и стремежа за завръщане на човечеството към условията на този митичен период. Въпреки това обаче, представите за “естественото състояние” при различните класици на либерализма имат твърде специфичен характер. Свое разбиране върху гореспоменатото понятие формулира и по-умереният в идеализацията на свободата Томас Хобс, според когото страстите (*съперничеството, взаимното недоверие, жаждата за слава*), присъщи на човека от самата природа и съществуващи дълго преди появата на всяка социалност, поставят хората в състояние на война на всеки срещу всеки: (“От това става ясно, докато хората живеят без обща власт, която да ги респектира всички, те са в състояние, което се нарича война, и то война на всички против всички (Хобс, 2017, с. 109). Другите страсти обаче (*несигурността, страхът от смъртта, желанието да се притежават вещи, необходими за съществуването и надеждата те да се спечелят чрез трудолюбие, както и да се опазят*) принуждават хората да търсят мир.

Немското просвещение също води борби за правото на разума да бъде ръководно начало в обновяването и модернизирването на обществото. Философите на Немското просвещение също се опитват да решат конфликта между вярата и разума в полза на разума, отстоявайки правото на научна критика по онези въпроси, традиционно считани за приоритет на религията. Но Германия не се отличава с онзи революционен дух, характерен за Просвещението във Франция и по тази причина немските мислители не толкова отвоюват от религията права в полза на разума, колкото се стремят към компромис между знанието и вярата.

Началото на Просвещението в немската философия се свързва с името на Самуел фон Пуфендорф и неговия последовател Кристиан Томазиус, които първи започват да разработват на немска почва доктрините на естественото право. Изходен пункт в теоретичните разработки на Пуфендорф е концепцията за *естественото додържавно общество*. Но за разлика от Томас Хобс, немският философ не приема идеята за “войната на всички против всички”, описана в трактата “Левиатан”. Вместо това Пуфендорф защитава убеждението, че в преддържавното общество са царували мир и разбирателство. Според немския философ, когато потребностите

на хората са задоволени, отсъства стесняването на естественото равенство и свободата, защото над индивидите не витае онази принудителна сила, която ги противопоставя един на друг. Увеличаването на населението, растящата несигурност и страхът от възможното зло в крайна сметка довеждат до това, че човечеството се прощава завинаги с първоначалната форма на свободно “съжителстване”. И това е основната предпоставка за учредяване на държавата като единствено надеждна и организирана форма за безопасност на хората.

Пуфендорф се отнася много внимателно към проблема за секуларизацията на политическата теория. Той не отрича причастността на бога и дори го счита за “инициатор” за създаването на държавата. Противно на това убеждение, неговият последовател Кристиян Томазиус издига тезата, че за създаването на държавата не е бил нужен бог. Тя възниква от обществения и в резултат на това, че в живота на хората, които още не познават частната собственост, се появяват неизвестни преди трудности, които могат да бъдат преодолені само с помощта на държавата.

Под влиянието на идеите на Пуфендорф и Томазиус се формират и държавно-правовите възгледи на Кристиян Волф, който е известен още и като систематизатор и популяризатор на учението на Готфрид Лайбниц. “Волф създава пръв в Германия цялостна философска система, която обхваща основните области на философското знание” (Цацов, 2016, с. 12). Неговите последователи (волфианците) са убедени в това, че разпространението на образование незабавно ще доведе до решаване на най-острите проблеми на епохата. Подобно на своите предшественици, Волф също не остава чужд към модерните повей на Просвещението, разглеждащи свободата на личността като норма на естественото право. Природата на човека, според Кристиян Волф, се характеризира с вродения си стремеж към усъвършенстване, а разумът показва пътя към него чрез постигане на доброто и избягване на злото. Човекът е длъжен да следва този нравствен закон и в това се състои неговото право. По природа хората са равни и е логично всички да притежават равни права.

Немското просвещение не е толкова влиятелно, както английското и френското, и това се дължи преди всичко на феодалната раздробеност на Германия, чиято икономическа изостаналост става причина за слабите и несигурни позиции на немската буржоазия. Анализирайки тази епоха от историята на либерализма, изследователят Петко Ганчев заявява, че тя се отличава най-вече със своята социална, икономическа, политическа и духовна революционност, което обаче не може да се каже и за Германия. “В Германия тази революция “бушува” в сферата на “чистата наука”, а не в практиката на затъналите във феодалната си изостаналост множество германски държави” (Ганчев 2010, с. 103).

За философите на Френското просвещение историята става една от главните теми – толкова актуална, колкото и наблюденията в областта на естествоизпитанието. И ако преди тях понятието история обозначава емпирично познаване на фактите, получени в резултат на наблюдения и свидетелства, то за просветителите историята се превръща във времеви процес на промени в обществото и природата, подчинен на определени закони. В резултат на това, редом с емпиричното историческо знание, се формира и теоретичната философска наука за историческия процес, която Франсоа Волтер нарича “философия на историята”.

Либералната доктрина на Френското просвещение се отличава от тези на Англия и Германия преди всичко със своя *антиклерикализъм* и *политически радикализъм*. В това отношение изследователите подчертават факта, че раждането на френския либерализъм е съпътствано с горещ изобличителен патос и остра критика на всички институти на традиционното общество: *монархията, съсловната структура на обществото, църквата, аристокрацията и присъщия за тях феодален морал*. Така Френското просвещение развива своя специфична страна на либералната доктрина, която се отличава с правдотърсачество, егалитаризъм и непримиримост към социалните неправди.

Като цяло Френското просвещение се стреми да се дистанцира от английската морална философия. Критическата позиция по отношение на нея произтича от фундаменталните различия в позициите на социалната философия в Англия и Франция. Френското просвещение притежава най-рационалистичен характер от всички съществуващи форми на просветителска философия и издига Разума на недосегаема висота, представяйки го в качество на “съдия” и “законодател” на всичко съществуващо в природата и обществото. В етичната философия на френските просветители рационализмът се изразява в теорията за моралния дълг, предполагащ съзнателно подчиняване на страстите, чувствата и личните интереси на индивида.

Основната особеност на Американското просвещение е неговата тясна обвързаност с национално-освободителното движение и Американската революция. В него безспорно присъства и силното влияние на Английското и Френското просвещение в лицето на ученията на френските материалисти Ламетри, Хелвейций, Холбах, Дидро и Кабанис, както и широката популярност на трудовете на Джон Лок и Жан-Жак Русо. Въпреки разликите в тяхната целева насоченост – както в Европейското, така и в Американското просвещение се наблюдава тенденцията за *смяна на абсолютните религиозни догми с научния мироглед, с отстояването на идеалите на справедливостта, свободата и равенството*, приемани от просветителите за неотменими права на човека. И с това в общи линии се изчерпват сходствата между тях, защото целта на Европейското просвещение се заключава във всеобщата критика на феодалния строй, който се опира на съсловията и корпорациите, на аристокрацията и църквата, а в Америка няма условия за подобен род Просвещение. Несигурността на живота на Северна Америка, движението на големи маси от хора, овладяването на незаселените земи и солидарността на гражданите в новоосновените градове далеч не предполагат онзи спокоен консервативен климат, от който се нуждаят феодалните порядки. “Това ужасно чувство на незащитеност на човешкото съществуване превръща целия живот в низ от изпитания. Така е било винаги и за целия народ. Болшинството не издържа изпитанията. А друг е въпросът доколко американските колонисти са били подвластни на едни всеобщии закони” (Шлезингер, 1992, с. 16). Но именно тази страна на действителността в колониите на Северна Америка се представя от редица изследователи като фактор, оказал благотворно влияние за разпространението на идеите на ранния либерализъм сред местното население.

Особено впечатление прави фактът, че вярата в прогреса е изначално присъща на американското общество, придружена с равнодушие към миналото. Благодарение на практиката на веротърпимостта, формите на социалния живот от самото начало клонят към индивидуализъм, който е благодатна почва за развитието на либералната идеология. Това в значителна степен повлиява и на самия характер на Американското просвещение, което е ориентирано към въпросите на свободата и модерното държавно устройство. В този смисъл, либерализмът в САЩ още в зародиша си е натоварен със задача за изграждане на единна независима държава, в която всичко да отговаря на представите за естествени права, гражданско общество, свободно предприемачество и индивидуализъм. По тази причина американските държавни институции изначално са изчистени от всички феодални отживелици, иначе присъщи на английската политическа система.

По отношение на произхода на частната собственост – **тук просветителите имат различни гледни точки**. Монтескьо приема, че в първобитното общество е отсъствала частна собственост. Той заявява, че отказвайки се от естествената независимост, за да живеят под властта на държавните закони, хората са се отказали и от общия характер на имуществото. По този начин частната собственост се представя като сравнително по-късен продукт на историческото развитие. Частната собственост е следствие на “обществения договор”, чрез който става зависима от юридическите норми.

Изхождайки от схващането за човешката свобода, Джон Лок развива концепцията за

неприкосновеността на частната собственост. “Макар че земята и всички низши твари са общи за всички люде, все пак всеки човек притежава собственост, включваща собствената му личност; над нея има право само той и никой друг” (Лок, 1996, с. 214). Основата на тази концепция отново лежи върху критиката на абсолютистката тирания, когато произволът на монархията позволява безконтролна конфискация на имуществото на негодните на властта граждани. В епохата на доиндустриалното общество лишаването от имущество има крайно жесток характер, защото поставя човека на границата на гладната смърт. По тази причина още в епохата на Просвещението принципът на неприкосновеността на частната собственост се превръща в едно от базовите положения на либералната доктрина.

Класиците на либерализма не са търсили толкова изгодата от частната собственост, колкото стремежа да се гарантира материалната основа на правото на живот за болшинството дребни собственици, съставлящи гръбнака на доиндустриалното общество. Под частна собственост философите на Просвещението са разбирали не заводи, фабрики и концерни, не крупни финансови капитали, а онова малко притежание, гарантиращо съществуването и поминъка на хората. Това е парчето земя за селянина, работилничката за майстора, лавката на пазара за дребния търговец. Това, което по-късно ще бъде наречено “дребнобуржоазна утопия”, в епохата на дребнобуржоазните отношения е имало своята идеологическа основа.

До идеята за необходимостта от контрол върху осъществяването на властовите полномощия, мислителите от Просвещението стигат и чрез концепцията за субективността и грешките на човешкото съзнание, което кара философите да се съмняват в това, че хората, пребиваващи във властта, ще поставят винаги на първо място интересите на обществото, а не грижата за собственото си благополучие. Това предполага, че за формиране на “съдържащото начало” в правовата държава, на първо място трябва да се проведе разделянето на властите. Монтескьо доразвива теорията на Лок, като според него законодателната, съдебната и изпълнителната власт трябва да се формират самостоятелно и да не зависят една от друга в работата и решенията. Монтескьо твърди, че ако законодателната и изпълнителната власт се обединят в едно лице или учреждение, няма да има никаква свобода. В този случай опасенията са, че монархът или сенатът ще започне да създава тиранични закони, за да ги прилага в една деспотична форма на управление.

Изохждайки от горепосочените съждения, са формулирани принципите на икономическата, правовата и политическата система. В тях правото се проявява като своеобразен инструмент, гарантиращ *свобода на отделния индивид* при избора на морално-етични ценности и форма на дейност, в която да се реализира неговият жизнен избор. Тези идеи са възплетени и в онези принципи, наречени *laissez faire* (лесе-фер) – т. е. свободният пазар и икономическа среда, в която сделките между икономическите субекти са свободни от държавни регулации. Така в доктрината либерализма на държавата се отделя ролята на “нощна стража”, натоварена с ограничен комплекс от най-необходимите функции по опазването на реда и защитата от външна опасност. Тук се отдава приоритет на гражданското общество пред държавата. Според Джон Лок в тази ситуация може да се направи следния извод: върховният държавен орган трябва да се оприличи не на глава, а на шапка, която да може безболезнено да се сменя. Иначе казано – обществото е постоянна величина, а държавата е производна от него.

Въпреки известните противоречия в ученията на философите от тази епоха, Просвещението е онзи етап от Новото време, когато либерализмът се оформя и като идейно-философско учение, и като политическа доктрина, постепенно наложила се като модел на държавно устройство както в Западна Европа, така и в Америка. Основната заслуга на класическия либерализъм е в това, че разработва реално приложима стратегия за прехода от феодално към буржоазно-капиталистическо общество. Под негово влияние властта преминава от феодалната котерия към представителната форма на управление, каквато е парламентарната

демокрация. Властта на феодалните авторитети (църквата и аристокрацията) се заменя с властта на общовалидните закони.

Литература

- Бицин, Я. (2014), *Философия на Новото време XVII – XVIII век*, издателство “Макрос”, София, 200 с.
- Ганчев, П. (2010), *Философия. Курс лекции за студенти от висшите училища и университети*, издателство “Фабер”, София, 300 с.
- Грей, Дж. (1991), *Либерализмът* [превод от английски Мария Пипева], издателство “Народна култура”, София, 103 с.
- Лок, Дж. (1996), *Два трактата за управлението* [превод от английски Светослав Малинов], издателство “Гал-Ико”, София, 397 с.
- Ръсел, Б. (1996), *История на западната философия*, Том 3 [превод от английски Лъчезар Живин], издателство “Христо Ботев”, София, 498 с.
- Хобс, Т. (2017), *Левиатан* [преводач Руси Русев], издателство “Лист”, София, 318 с.
- Цацов, Д. (2016), *Класическият немски идеализъм. Въведение*, Университетско издателство “Св. св. Кирил и Методий”, Велико Търново, 267 с.
- Шлезингер М., А. (1992), *Циклы американской истории* [перевод с английского Развина П. А. и Бухаровой Е. И.], издательство “Прогресс-Академия”, Москва, 643 с.

References

- Bicin, Ya. (2014), *Philosophy of Modern Times XVII - XVIII centuries [Filosofia na Novoto vreme XVII – XVIII vek]*, Macros Publishing House, Sofia, 200 p. [in Bulgarian]
- Ganchev, P. (2010), *Philosophy. Lecture course for students from universities and universities [Filosofia. Kurs lektsii za studenti ot visshite uchilishta i universiteti]*, Faber Foundation, Sofia, 300 p. [in Bulgarian]
- Gray, J. (1991), *Liberalism [Liberalizmat]*, translation of English by Maria Pipeva, publishing house “People’s Culture”, Sofia, 103 p. [in Bulgarian]
- Russell, B. (1996), *History of Western Philosophy (Ch. 3) [Istoria na zapadnata filosofia, Tom 3]*, Hristo Botev Publishing House, Sofia, 498 pp. [in Bulgarian]
- Hobbs, T. (2017), *Leviathan [Leviatan]*, translator Rosen Rusev, Liste Publishing House, Sofia, 318 p. [in Bulgarian]
- Tsatsov, D. (2016), *The Classic German Idealism, Introduction [Klasicheskiyat nemski idealizam. Vavedenie]*, University Publishing House “St. St. Cyril and Methodius”, Veliko Tarnovo, 267 p. [in Bulgarian]
- Schlesinger M., A. (1992), *Cyclones of American Stories [Tsikli amerikanskoy istorii]*, published by Progres-Akademia, Moscow, 643 p. [in Russian]

© **Николай Георгиев Александров**